

K problematice hodnotových orientací a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR v období intenzifikace národního hospodářství

JIŘÍ LINHART
MILAN TUČEK
ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V uplynulých sedmi letech byla Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze realizována řada empirických šetření zaměřených na postižení změn ve vědomí lidí v období přechodu od extenzivního k intenzivnímu modelu rozvoje národního hospodářství. Nepochybně nejrozsáhlejším výzkumem tohoto typu bylo šetření *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR*, které ústav realizoval ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem v roce 1984 [viz Illner-Linhart-Vodáková-Tuček 1985]. Jedna z verzí tohoto šetření (tzv. verze TSS 84/2) postihovala též názory obyvatel ČSSR na sociální diferenciaci a umožňovala je analyzovat v závislosti na řadě jak objektivních sociálních charakteristik, tak dalších komponentů tzv. běžného vědomí obyvatel našeho státu. Výzkum byl reprezentativní pro obyvatelstvo ČSSR, ČSR a SSR a podchytil cca 4000 respondentů starších 15 let.

Rozsáhlému mikrocensovému šetření předcházela výzkum *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* z roku 1983, který rovněž na reprezentativním vzorku (české země a Slovensko(1)) sledoval analogické okruhy problémů a zároveň se více koncentroval na představy o konkrétních vývojových trajektoriích naší společnosti. Zužitkoval také metodologické zkušenosti z řady dílčích sond, realizovaných za účasti ÚFS ČSAV v letech 1979—1984 na závodech(2) a v břeclavském okrese. Tyto sondy neměly celostátní reprezentativní charakter, umožnily však analyzovat řadu problémů ve větším detailu a s přihlédnutím ke konkrétním podmínkám sledovaných závodů.

Spolehlivost závěrů vyvozovaných z výzkumů tohoto typu má pochopitelně své limity. Nejde jen o to, že obdobné šetření (používající statistické techniky sběru informací) zpřístupňuje jen ty nejvrchnější vrstvy tzv. běžného vědomí, které lze verbalizovat v průběhu rozhovoru. To jsou omezení dobře známá. Metoda statistického vyhodnocení výsledků (faktorová analýza či vícerozměrné škálování) dokonce může poodhalit roušku nad hlubinnějšími vrstvami vědomí lidí. Závažnější problém proto představuje nedostatek longitudiálního pohledu na vývoj vědomí, a to jak z hlediska sociálních skupin, tak jednotlivců. Problémem je i určitý nedostatek nosných teoreticko-metodologických konceptualizací problému; téma společenské změny a s tím spjatých změn ve stylu myšlení, v hodnotách, normách a uvědomělých potřebách patří u nás dosud k nejméně zpracovaným.

(1) Výběrový soubor zahrnoval cca 1500 osob v českých zemích a zhruba totéž množství na Slovensku. Výsledky v českých zemích nejsou však plně srovnatelné s výsledky na Slovensku, neboť mezi oběma výzkumnými akcemi uplynula téměř půlroční pauza.

(2) Šlo o výzkumy realizované v ČKD Praha (oddělení pro výzkum dělnické třídy ÚFS ČSAV), v ZPA Čakovice, n. p. Progotron, ve Vinohradské nemocnici, v obchodním domě Bílá labuť a v řadě menších provozoven terciárního sektoru (oddělení pro výzkum utváření socialistického způsobu života ÚFS ČSAV). Výzkum v břeclavském okrese realizovala Katedra teorie kultury FFUK za účasti některých pracovníků ÚFS ČSAV.

Konceptuální východiska výzkumů

Při koncipování uvedených výzkumů, v nichž ovšem aspekt přeměn vědomí v období přechodu k intenzifikaci národního hospodářství hrál jen parciální úlohu(3), jsme vycházeli z představy, že přechod od extenzivních k intenzivním formám rozvoje národního hospodářství není jen otázkou ryze ekonomickou, ale i složitým sociálním problémem, jehož řešení má úzké souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem, organizací práce, tvorbou životní úrovně, způsobem života a bezprostředně se dotýká i problematiky společenského vědomí. Výrazně na to ostatně upozornily i závěry XXVII. sjezdu KSSS i XVII. sjezdu naší strany, v nichž byla opakovaně zdůrazněna nutnost koncipovat přechod k intenzivním formám národního hospodářství v jednotě ekonomických a sociálních, politických i ideologických aspektů a byl zvýrazněn aktivní podíl společenské atmosféry, společenského vědomí na přestavbě sociálně ekonomického mechanismu rozvoje národního hospodářství. Toto východisko bylo obsaženo nejen v závěrečných dokumentech obou sjezdů, ale i v politické zprávě přednesené Michaiilem Gorbačovem na XXVII. sjezdu KSSS: „Každá přestavba hospodářského mechanismu začíná, jak známo, přetvářením vědomí, odmítáním vžitých stereotypů myšlení i praxe, jasným pochopením nových úkolů“ [Gorbačov 1986].

Detailně, v plné jednotě teoretických i operacionálních přístupů nejsou dosud oba základní pojmy — „extenzivní“ a „intenzivní“ způsob rozvoje národního hospodářství — plně definovány. Již na počátku úvah o intenzifikaci národního hospodářství však bylo zjevné, že extenzivní způsob není jen otázkou alokace investic a využívání zdrojů, ale též určitou „filozofií“ sociálního rozvoje, určitou interpretací sociálních jistot, nakládáním s pracovní silou a jejím tvarováním do podoby odpovídající tomuto způsobu reprodukce základních ekonomických vztahů a struktur, určitým typům mzdové, vzdělanostní a v užším slova smyslu sociální politiky. Bylo zřejmé, že tyto principy jsou do určité míry součástí běžného života lidí, vstupují do představ o možných směrech dalšího rozvoje naší společnosti, právě tak jako do individuálních aspirací, přání a tužeb našich obyvatel. A vice versa: každý pokus o změnu národohospodářského mechanismu musí vážně počítat s vžitou praxí i zažitým způsobem myšlení jako s výraznou determinantou výběru vlastní strategie rozvíjení národohospodářské změny, podmiňující i efektivnost této přestavby i celý její průběh. Přestavba národohospodářského mechanismu proto musí objektivně zahrnovat nejen proměny ekonomické, ale i řadu zásahů do sociální sféry, do tvorby životní úrovně, způsobu života, valorizace pracovní síly apod.

Již *Soubor opatření* proto například počítal se zvýšením úlohy příjmů z hlavního zaměstnání v dynamice životní úrovně i celkového společenského postavení pracujících a jejich rodin. Diferencovaný podíl na tvorbě celospolečenských hodnot a zdrojů se tak měl (v souladu se socialistickou zásadou odměňování podle množství, kvality a společenské důležitosti vykonávané práce) daleko bezprostředněji než dosud promítnout do životní úrovně i způsobu života všech tříd a vrstev naší společnosti. Měl napomáhat vytváření společenské atmosféry příznivé pro prohlubování efektivnosti pracovní činnosti, zájmu o pracovní výkon, vyšší hospodárnosti, zavádění nové techniky a produkci takových materiálních hodnot a statků, které snesou srovnání se světovou špičkou. Od té doby se představy o konkrétní souvislosti ekonomického a sociálního dále prohloubily; hlavní smysl i směr těchto úvah však zůstává i nadále plně aktuální.

Bylo by jistě nesprávné, kdybychom předpokládali, že tak významné zásahy do stávajících mechanismů utváření způsobu života nejširších vrstev budou

(3) Výzkumy byly primárně zacíleny na postižení třídní struktury, úroveň sociálně třídní diferenciacie a způsob života.

působit bezrozporně, jednoznačně a automaticky. Ne vždy musí být tyto relativně nové jevy (i když dlouhodobě uvědomované)(4) v naší ekonomice správně pochopeny a ne vždy musí jejich dopad na vědomí lidí působit ve směru posilování socialistického obsahu vědomí a upevňování socialistických společenských vztahů. Prosazování myšlenky intenzifikace ekonomiky a s tím spjatých momentů prohlubování společenské diferenciace závislé na individuálním výkonu a především efektivitě podniků, organizací i celých národohospodářských odvětví může proto na jedné straně narážet na řadu předsudků, jejichž společným jmenovatelem je rovnostářství a nízká náročnost na sebe i na fungování společnosti. Na druhé straně však může docházet i k ožívování starých, s buržoazními koncepcemi spjatých ideologií(5) i ke zvýšené akceptaci některých hodnot (například soukromého podnikání, rentierského způsobu života apod.), které byly v průběhu socialistické výstavby zatlačeny do pozadí a mají v současnosti již poměrně malé zázemí. Tak jako již mnohdy dříve, můžeme být i dnes svědky toho, že „přežívající se snaží znovu zachytit a upevnit v rámci nově vzniklé formy“.(6)

Je proto nutné věnovat pozornost nejen ideologicko-politickým souvislostem přestavby národního hospodářství, ale i dopadům tohoto procesu na vývoj individuálního, skupinového i celospolečenského vědomí a sledovat i širší, obecnější základy reakcí lidí na probíhající i nově zakládané intenzifikační procesy.

Komplexní postižení těchto složitých ideologicko-politických souvislostí se pochopitelně vymyká možnostem jakkoli rozsáhlého empirického šetření. Proto jsme se soustředili jen na vybrané problémové okruhy, na otázku hodnotových orientací, reprodukce determinant ekonomického postavení a úrovně mzdové diferenciace ve vědomí lidí, a to ve vzájemných vazbách a sociálně ekonomických souvislostech. I tak je ovšem výsledkem jen dílčí příspěvek k pochopení složité problematiky přeměny společenského vědomí ve složitém období přechodu k intenzivnímu modelu rozvoje naší ekonomiky, příspěvek, jehož závěry bude třeba podrobit mnohem subtilnější teoreticko-metodologické analýze, než to umožňuje poměrně krátký rozsah tohoto článku.

Problém hodnotových orientací

Dosavadní tempo prosazování myšlenek intenzifikace a mnohostranného zefektivnění celého společenského reprodukčního procesu nebylo zatím takové, aby podstatnějším způsobem ovlivnilo životní způsob širokých vrstev obyvatelstva. Proto i odraz intenzifikačních procesů ve vědomí lidí není dosud tak výrazný, aby celkově proměnil životní hodnoty směrem k pochopení nezbytnosti organického propojení socialismu s vědeckotechnickým pokrokem i s tím, co svého času J. Andropov nazval komunistickou civilizovaností (zahrnující dobrou organizaci práce, dokonalé fungování služeb, dopravy, zvládnutí všech problémů na vysoké technické a organizační úrovni), s myšlenkou ukázněné, tvořivé a společensky efektivní práce.(7)

(4) Boj proti nivelizačním tendencím a rovnostářství se u nás objevuje již po roce 1945 v souvislosti s diskusí o rozvoji znárodněných podniků, byl plně aktuální i v padesátých letech a doprovázel i diskuse o ekonomickém rozvoji šedesátých a sedmdesátých let. K problematice rovnostářství a koncepci „stejných žaludků, a tedy i stejných odměn“ se kriticky vyslovoval jak K. Gottwald, tak A. Zápotocký a poměrně záhy byl tento problém zaregistrován i teoretickou frontou [Kaigl 1952]. V souvislosti s bojem proti rovnostářství byl též akcentován problém výkonu jako základu odměňování.

(5) Může jít o laické derivace teorií tzv. „výkonové společnosti“, teorii „nové střední třídy za socialismu“, technokratismus apod.

(6) Marx v dopise Friedrichu Boltovi z 26. XI. 1871 [Spisy 1971 : 378].

(7) Odkazujeme zde též na široké pojetí kázně, obsažené ve vystoupení M. Gorba-

Tabulka 1. Pořadí hodnot za ČSR a SSR podle četnosti výskytu nejvyššího hodnoticího stupně (seřazeno podle českého souboru)

Pořadí za ČSR	Hodnotová položka	Pořadí za SSR
1.	mít děti a možnost věnovat se jejich výchově a zajistit jim dobrý život	3.
2.	žít ve světě bez vykořisťování	2.
3.	žít ve šťastném manželství, třeba i ve skromných poměrech	5.
4.	být dobrým příkladem svým dětem a svému okolí	1.
5.	mít někoho blízkého, o koho se člověk může opřít	8.
6.	žít a pracovat ve zdravém a hezkém prostředí	7.
7.	žít ve společnosti, kde jsou si lidé rovni	4.
8.	umět si se vším poradit (zařídit, spravit, udělat)	13.
9.	mít zajímavou práci	9.
10.	hodně vydělávat	15.
11.	dobře vycházet s lidmi	6.
12.	odvádět požadovaný výkon a mít pověst dobrého pracovníka	10.
13.	vytvářet práci trvalé hodnoty pro společnost	12.
14.	pracovat pro splnění cílů socialismu	11.
15.	dosáhnout špičkové úrovně ve svém oboru	14.
16.	mít dost času na své záliby a koníčky	20.
17.	mít vzor pro své jednání, pro život	16.
18.	žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní	17.
19.	dosáhnout společenského uznání	21.
20.	výhodně se oženit (provdat)	18.
21.	žít tradičním způsobem v soukromí a rodinném životě	19.
22.	mít nějaký majetek a nebýt moc závislý na příjmu ze zaměstnání	29.
23.	vědět o nejnovějších poznatcích ve vědě a technice	23.
24.	mít dobré znalosti o kultuře, historii, umění apod.	22.
25.	plnit své povinnosti a nemuset dělat nic navíc	25.
26.	mít možnost samostatně podnikat	27.
27.	zastávat v práci vedoucí místo	28.
28.	mít možnost ovlivňovat veřejné záležitosti	26.
29.	žít „pro sebe“, být co nejméně závislý na lidech a společnosti	30.
30.	věřit v boha a žít podle náboženských zásad	24.

Pramen: *Diferenční procesy a perspektivy vývoje naší společnosti*. ÚFS ČSAV 1983.

Pozn.: U hodnot zařazených do první desítky podíl nejvyššího stupně přesahuje obvykle 50 % odpovědí, u poslední desítky pak klesá pod 10 %. Často je však výrazně zastoupen druhý nejvyšší stupeň (např. u položky „mít možnost ovlivňovat veřejné záležitosti“).

Tato skutečnost se projevuje i v hodnotových orientacích. Hodnoty socialismu, sociální spravedlnosti a rovnosti všech lidí jsou téměř univerzálně sdíleny(8) ve všech třídách a sociálních skupinách (viz tabulka 1). Naproti tomu hodnoty jako „žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní“, „vědět o nejnovějších poznatcích z vědy a techniky“, „vyznat se v historii a umění“ i hodnota „aktivně se podílet na řízení společnosti“, jsou dosud akcentovány nepoměrně méně a jen menší částí populace. Hodnoty typické pro starou kapitalistickou společnost (např. hodnota soukromého podnikání, rentierského života apod.) se dostaly pod tlakem pozitivních přeměn probíhajících v naší spo-

čova z 12. 4. 1985 na setkání s vedoucími průmyslových sdružení a podniků. Kázeň zahrnuje „vysokou kulturu výroby i železnou technologickou kázeň... a samozřejmě pracovní kázeň“.

(8) Tento okruh celospolečenských hodnot můžeme ještě dále rozšířit o důležitou hodnotu života v míru, života ve společnosti se stabilizovanou životní úrovní, plně zabezpečenými sociálními jistotami a stabilizovanou sociální, ekonomickou a politickou situací.

lečnosti až na samý konec pomyslného hodnotového žebříčku naší populace. Počet osob, které se k ní hlásí, je dnes již poměrně malý.

Struktura životních hodnot tak, jak ji známe z opakovaných výzkumů z uplynulých dvou let [podrobněji viz Linhart-Vodáková 1986], svědčí o tom, že do centra pozornosti se zatím dostaly spíše hodnoty charakteristické pro vzrůst nároků na možnosti seberealizace než ty, které odrážejí vzrůstající aktivitu při řešení naléhavých otázek dneška či větší náročnost na sebe sama. I když počet osob objektivně a výrazně se podílejících na výstavbě naší socialistické společnosti je značný a ve srovnání s kapitalistickými společnostmi je neobyčejně vysoký i podíl osob uvědoměle se hlásících k angažovaným životním hodnotám (a to jak v práci, tak ve veřejném a osobním životě), nelze přehlédnout, že hodnoty klidné, nevzrušivé, přiměřeně zajímavé práce jsou univerzálněji rozšířeny než například hodnota „dosáhnout špičkové úrovně ve své práci (oboru)“ (9).

Základním modelem vztahu k práci se dosud nestalo úsilí o maximální efektivitu vlastní činnosti. Pro další vývoj je směrodatná snaha o solidní, spolehlivý pracovní výkon, který nenarušuje ani kolektivní normy výkonnosti uvnitř pracovního kolektivu, ani realizaci ostatních, zejména rodinných sociálních rolí. V současné době nelze ani říci, že by vlastnost „orientovat se na dosažení špičkových pracovních výkonů a standardů“ byla nějak výrazněji oceňována ze strany pracovních kolektivů. Ve výzkumu dvou pražských závodů z počátku osmdesátých let bylo například zjištěno, že takto orientovaní pracovníci nejsou obvykle lidmi požívajícími mimořádnou úctu a prestiž uvnitř pracovního kolektivu (10). Ta se koncentruje spíše na osoby lidsky vyzrálé, tolerantní, respektující názory a standardy převládající v daném kolektivu, osoby orientované na solidní pracovní výkon, podložený profesionálními schopnostmi a zkušenostmi. Tyto výsledky jsou přirozeně pouze fragmentární a založené na příliš malém vzorku, než aby bylo možné zevšeobecňovat. Bylo by však vhodné i tuto problematiku intenzivně zkoumat, neboť lze předpokládat, že struktura sociopreferenčních vztahů v pracovní skupině, právě tak jako z toho vyplývající mechanismy sociální kontroly, jsou důležitým stimulem k pracovnímu výkonu.

Není ostatně bez zajímavosti, že sama orientace na určité typy výkonů má velmi výrazné zakotvení v hodnotových orientacích naší společnosti; k jednotlivým typům orientace na výkon se váží zcela odlišné konfigurace hodnot. Jak vyplývá z výsledků faktorové analýzy baterie hodnot ve výzkumu *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* (z roku 1983), orientace na dosažení špičkové pracovní úrovně ve svém oboru je na jedné straně asociována s komplexem tzv. seberozejových životních hodnot (viz faktor III v tabulce 2), na straně druhé pak s hodnotami orientovanými spíše na dosahování vysokého a pracovními problémy neotřesitelného životního standardu a zajištění společenské úspěšnosti (faktor II). Korelace mezi oběma těmito syndromy životních hodnot je sice pozitivní, avšak poměrně malá ($R = -0,171$), což vytváří možnost dalekosahajících rozporů v samotné interpretaci smyslu a společenského vyústění špičkové pracovní výkonnosti. „Idealistickými“, výrazně seberozejově zaměřenými interpretacemi počínaje a ryze utilitárními, „statusově“ a „kon-

(9) Ještě menší je počet osob, které o to skutečně usilují. Na základě údajů z výše uvedených celostátně reprezentativních výzkumů jej lze odhadnout na 10–20 % ekonomicky aktivních. V šetření TSS 2/84 odpovědělo 14,5 % ekonomicky aktivních, že usilují o špičkový pracovní výkon.

(10) Nejsou však ani nadprůměrně odmítáni; úsilí o špičkový výkon je zřejmě pokládáno spíše za soukromou záležitost než za něco, na co by měl kolektiv reagovat [Linhart a kol. 1980].

Tabulka 2. Faktorová analýza baterie hodnot (beta váhy a v závorce faktorové zátěže)*)

Hodnota	Faktory			
	I	II	III	V
odvádět požadovaný výkon a mít pověst dobrého pracovníka	.110 (.525)	.072	-.047	-.025
dosáhnout špičkové úrovně ve svém oboru	-.009	.200 (.410)	-.192 (— .676)	-.118 (— .159)
plnit své povinnosti a nemuset dělat nic navíc	.032	.052	.008	.212 (.437)
mít děti a věnovat se jejich výchově	.265 (.709)	-.042	.001	.035
žít ve šťastném manželství	.203 (.652)	-.075	.005	.061
dobře vycházet s lidmi	.142 (.548)	-.019	-.004	.026
žít pro sebe, být co nejméně závislý na společnosti	-.048	.045	-.002	.175 (.411)
výhodně se oženit (provdát)	.012	0.72	.009	.194 (.440)
být dobrým příkladem dětem a svému okolí	.271 (.713)	.066	.007	-.018
mít vzor pro své jednání, pro život	.018	-.029	-.004	.138 (.145)
mít zajímavou práci	.063	.042	-.024	-.120 (— .162)
dosáhnout společenského uznání	-.015	.145 (.415)	-.116 (— .557)	.039
zastávat v práci vedoucí místo	-.043	.146 (.407)	-.042	.058
hodně vydělávat	-.019	.317 (.618)	.027	.040
mít nějaký majetek a nebýt závislý na příjmu	-.060	.188 (.434)	.012	.178 (.433)
umět si se vším poradit (zařídit, spravit, udělat)	.039	.182 (.473)	.026	-.022
mít dobré znalosti o kultuře, historii, umění apod.	.057	-.106 (— .033)	-.173 (— .639)	.029
vědět o nejnovějších pokro- cích ve vědě a technice	-.040	-.143 (— .026)	-.429 (— .816)	-.013
žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní	-.057	.052	-.149 (— .630)	-.013
věřit v boha a žít podle náboženských zásad	.055	-.049	-.013	.213 (.424)
žít tradičním způsobem v soukromí a rodinném životě	.075	-.049	.016	.228 (.450)

*) Faktorové zátěže a beta váhy byly získány metodou hlavních os a rotací OBLIMIN (delta = = 0,00). Faktorové zátěže odpovídají projekci korelační matice do faktorové struktury. Poznámka: Uvádíme pouze část faktorové analýzy. Ze získaných 7 faktorů jsou zde jen ty, které se vztahují k typům pracovního výkonu. Výsledky jsou pouze za ČSR.
Pramen: Archiv výzkumu: *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*. ÚFS ČSAV 1983.

sumně“ zacílenými orientacemi konče. Snaha o dosažení dobrých znalostí z přírodních, technických a humanitních věd, život v technicky vyspělé společnosti, společenské úspěšnosti, ale také vysokého výdělku, zastávání řídicí funkce apod., jsou hodnotami, které se poměrně výrazně spojují s orientací na špičkový pracovní výkon a toto propojení tvoří základ, z něhož se odvíjejí další, odvozenější systémy životních hodnot a pracovních preferencí.

Orientace na stabilní pracovní výkon zakládající pověst dobrého pracovníka, má své hodnotové zakotvení především v komplexu tzv. rodinných hodnot včet-

ně tradičních, hodnot dobrých mezilidských vztahů, hodnot poměrně klidného a nevzrušeného životního běhu. Naproti tomu orientace na „plnění jen svých pracovních povinností“, spojená s odmítnutím „práce navíc“, je spojena v hodnotové oblasti s řadou hodnot téměř asociální povahy (např. „žít jen pro sebe“, „mít nějaký majetek a nebýt závislý na příjmu ze zaměstnání“), podceňováním řady hodnot obecně sdílených v populaci (např. hodnoty zajímavé práce a vytváření pozitivních vzorů pro mladou generaci a nejbližší sociální zázemí) i zvýšeným akcentem na některé vysoce tradiční hodnoty a vzory života (např. náboženské povahy). Ostatně i sama hodnota rodiny a manželství je u těchto osob interpretována poněkud odlišně, je poměřována ve větší míře i „výhodností“, tedy kritériem, které u převládající populace silně ztratilo na závažnosti.

Vidíme tedy (podrobněji viz tabulka 2), že orientace na špičkový výkon je spojena především s řadou hodnot, které samy o sobě nejsou v populaci právě běžné, respektive jsou sdíleny jen menší částí populace. Jsou to však zároveň hodnoty, jejichž sociální relace není jednoduchá, nese v sobě často akcent na změnu práce, je často vázána i na kritičtější hodnocení existujících podmínek života. Ve výzkumu v břeclavském okrese bylo například zjištěno [Matějů-Linhart 1983], že lidé orientovaní na špičkový výkon jsou všeobecně kritičtější než ostatní a tato kritičnost se nevztahuje jen na oblast práce, ale i služeb a dalších aspektů života v lokalitě.

Z uvedených výsledků je rovněž patrné, že orientace na standardní výkon zřejmě podle názorů respondentů nejsnáze vede k jakémusi druhu užitečné rovnováhy mezi pracovními a rodinnými povinnostmi a v tomto směru představuje i určitý modus vivendi běžného života. V současné době proto nelze asi předpokládat, že se úsilí o dosažení špičkového pracovního výkonu stane dominantním rysem hodnotových orientací pracujících. Důvody spočívají jak ve struktuře společenského vědomí obecně (konkurujícími momenty jsou zde výrazná orientace na rodinu a částečně i na volný čas, zejména u mladších lidí), tak i v objektivním stavu rozvoje práce samé. Ta zatím stále ještě obsahuje mnoho komponentů rutinních, fyzicky náročných činností málo rozvíjejících intelektuální potence člověka. Existují ostatně práce, jejichž samotný obsah ani neumožňuje krystalizaci určitějších představ o špičkové pracovní výkonnosti.

V současné době jde proto stále ještě o něco jiného: o posílení vědomí vzájemné propojenosti mezi rolí pracujících jako kolektivního vlastníka výrobních prostředků a jeho dílčími rolemi pracovníka, spotřebitele a občana, o posílení vědomí souvislosti mezi možnostmi tempa rozvoje individuální životní úrovně a konkrétní každodenní práci v závodech, ve školách, v obchodě apod. Jde o to, aby do vědomí lidí proniklo poznání, že rozvoj životní i kulturní úrovně není realizovatelný jen pomocí individuálního výkonu či privatizovaných forem rozvoje životní úrovně (např. prostřednictvím individuální šetrnosti, samozásobitelství, nevyužívání služeb apod.), ale rozvíjí se především zvyšováním produktivity celospolečensky organizované kolektivní práce, pomocí vyšší efektivity a hospodárnosti celých odvětví, podniků, dílen a celé společnosti. Jde o to, aby hodnoty, které populace sdílí, pokud jde o rodinné hospodaření (např. šetrnost, pile, péče o kvalitu odevzdávané práce), byly stejnou měrou, byť v jiných formách uplatňovány i vůči kolektivnímu, celospolečenskému vlastnictví.

Hodnocení dosažené úrovně rozvoje naší společnosti

V předcházející části jsme se již zmínili o tom, že v hodnotových orientacích zdůrazňují pracující zejména ty momenty socialismu, které souvisejí se stále se rozšiřujícím spektrem životních jistot a možností společenského uplatnění

každého jednotlivce, méně již aspekty ekonomické efektivity a technického rozvoje. Je zajímavé, že toto vidění společnosti nachází svůj korelát i v hodnocení dosažené úrovně rozvoje naší společnosti. Ve výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* jsme požádali respondenty, aby srovnali naši republiku s dalšími vyspělými evropskými státy z hlediska sociálních jistot, životní úrovně a kvality životního způsobu, rozvoje techniky, dodržování pracovní disciplíny a efektivity národního hospodářství. Výsledky poměrně jednoznačně ukázaly, že hodnocení je velmi příznivé, pokud jde o dosaženou úroveň sociálních jistot, životní úroveň i kvalitu životního způsobu, avšak poněkud skeptické, pokud jde o dynamiku rozvoje výrobních sil, vědy a techniky, účinnost národního hospodářství a zejména dodržování pracovní disciplíny.

Míra kritičnosti vůči dosaženému stupni efektivity našeho národního hospodářství i vybavení podniků moderní technikou stoupá s výší vzdělání, výrazná je u inteligence, ale i u kvalifikovaných dělníků. Tyto sociální skupiny si častěji uvědomují existenci mobilizovatelných rezerv. Respondenti, kteří se staví ke skutečnosti nejkritičtěji, vyjadřují současně největší důvěru v možnosti zlepšení.

Celkově optimistické vyznění srovnání ČSSR s ostatními vyspělými zeměmi Evropy z hlediska výše uvedených charakteristik je podporováno i představou o značných, byť nelehko mobilizovatelných rezervách dynamizace naší ekonomiky. Například na otázku: „Máte pocit, že v současné době jsou u nás možnosti jak zvýšit produktivitu výroby a efektivitu celého našeho národního hospodářství?“ odpovědělo přibližně 25 % dotázaných, že „je řada možností k rychlému zlepšení“, 44 % uvedlo, že možnosti existují, avšak „půjde to pomalu“, a jen 6 % nevidí žádné možnosti zlepšení. Zbývající čtvrtina dotázaných osob neměla na věc názor. Přitom je zajímavé, že převážná část respondentů spatřuje nástroje zlepšení spíše v oblasti ekonomické, politické, morální a sociokulturní, než v pronikání vědy a techniky do výroby a způsobu života. Zhruba 31 % dotázaných v ČSR se přiklání k názoru [Archiv 1983], že rozhodujícím úkolem je prosadit vědu do výroby a řízení, avšak 50 % předpokládá, že jsou důležité jiné faktory než ty, které jsou spjaty s vědou a technikou. Nejvýrazněji se optimismus v hodnocení mobilizovatelných rezerv projevuje v názorech na možnosti vlastního pracoviště. Na otázku: „Když se zamyslíte nad tím, jak se pracuje ve vašem podniku, domníváte se, že by bylo možné bez dalších investic, bez nové techniky, se stejným počtem pracovníků, zkrátka s tím co máte k dispozici, odvést více kvalitní práce?“, odpovědělo 25,4 % „určitě ano“, 33,8 % „spíše ano“, 28,2 % „spíše ne“ a jen 12,6 % „určitě ne“.

Na Slovensku, kde jsou názory na dosažený stupeň rozvoje optimističtější než v ČSR, je též více dotázaných přesvědčeno o možnostech rychlého řešení našich problémů (25 % v ČSR proti 32 % v SSR). Na Slovensku jsou též pozitivní změny více spojovány s pronikáním vědy a techniky do výroby a řízení, než v ČSR.

Vcelku lze říci, že existující struktura hodnotových orientací i hodnocení stávajícího stavu jak v ČSR, tak v SSR, je dobrým rámcem pozitivní identifikace občanů s naší společností. Společnost, o níž předpokládají, že jim dobře zajišťuje životní jistoty, možnost podílet se na řízení i životní úroveň srovnatelnou s vyspělými zeměmi, se jim jeví také jako společnost, která jim umožňuje žít převážně dle jejich představ, mít život „ve svých rukou“ (11).

(11) Například ve výzkumu jedné z pražských nemocnic (1984) uvedlo 51,7 % dotázaných, že žije dle svých představ, u zhruba 30 % pak převládá pocit, že se více či méně musí stále něčemu přizpůsobovat, pocit, který je typičtější pro ženy a vyvěrá do značné míry z jejich většího podřízení tlaku rodičovské role. Obdobné výsledky přinesl i starší výzkum v dělnickém prostředí (1980).

Z tohoto hlediska pak snad není tak důležité, že pokud jde o technickou úroveň práce či ekonomickou efektivitu se situace již nejeví tak optimálně, neboť tyto hodnoty jsou akceptovány zatím jen zčásti a neúplně. Tam však, kde jsou trvalou součástí životní orientace, vzrůstá i kritičnost vůči společnosti i náročnost na sebe samého. Kritičnost však převážně (pokud lze soudit z dosavadních výzkumů) nemá destruktivní charakter, ale je zaměřena na mobilizaci vnitřních rezerv a hledání nových cest aktivního přístupu ke skutečnosti.

Problém determinant sociálního postavení

Procesy sblížování tříd a sociálních skupin, typické pro socialistickou společnost, vyúsťují v novou kvalitu diferenciací, která odráží na jedné straně objektivní rozrůzněnost z hlediska vlastnictví a dělby práce (např. ve výrobě, mimo výrobu, dále práce fyzická, duševní, řídicí, výkonná apod.), na druhé straně pak individuální přínos jednotlivců a kolektivů k rozvoji společnosti. Komplexním řešením vzájemného vztahu různých stránek této diferenciací a jejich oprávněnosti v podmínkách současné etapy socialistické výstavby se zabýváme při jiné příležitosti [Charvát a kol. 1985]. Zde se soustřeďujeme pouze na odraz těchto problémů ve vědomí lidí.

Z výzkumů, o nichž jsme již referovali, vyplývá, že jak pokud jde o hodnocení současného stavu, tak pokud jde o žádoucí stav, prohlubuje se vědomí významu pracovního výkonu (ať již individuálního nebo kolektivního) pro postavení jednotlivce ve společnosti, přičemž (zejména pokud jde o žádoucí stav) jsou zatlačovány do pozadí takové faktory, jakými jsou věk, pohlaví, rozdíl mezi městem a venkovem apod.

Pokud jde o současný stav, většina lidí se domnívá, že společenské postavení odpovídá především vzdělání a dosaženým pracovním výsledkům, dále výkonu společenských a politických funkcí a výsledkům pracoviště. Naproti tomu za téměř nepodstatný je v tomto směru považován vliv bydliště, sociálního půvo-

Tabulka 3. Faktorové zátěže (beta váhy) baterie otázek. Na čem záleží a na čem by mělo záležet sociální postavení člena společnosti a hodnocení jednotlivých položek

Položka	Na čem záleží (faktory)			Σ	Na čem by mělo záležet (faktory)		Σ
	I	II	III		I	II	
příslušnost k třídě, sociální skupině	0,01	0,18	-0,01	2,2	0,13	0,03	2,9
vzdělání a kvalifikace	-0,02	0,09	0,11	1,7	0,02	0,28	1,6
práce ve výrobě (mimo výrobu)	-0,09	0,37	-0,00	2,5	0,16	0,05	2,9
pracovní výsledky	-0,06	-0,02	0,66	1,7	-0,08	0,48	1,3
fyzická/duševní práce	-0,08	0,38	-0,01	2,5	0,12	0,03	2,9
bydliště na venkově, ve městě	0,04	0,17	-0,01	2,9	0,20	-0,04	3,4
sociální původ	0,22	0,00	-0,02	2,7	0,22	-0,03	3,3
vedoucí/podřízený	0,34	-0,07	0,02	2,1	0,12	0,06	2,7
výsledky pracoviště	0,08	-0,08	0,26	1,9	-0,02	0,32	1,7
výkon politických a společenských funkcí	0,22	-0,10	0,05	1,8	0,07	0,07	2,5
pohlaví (muž, žena)	0,23	-0,03	0,01	2,7	0,21	-0,09	3,4
stáří (věk respondenta)	0,17	-0,02	0,04	2,6	0,11	-0,01	3,1
průměr	/	/	/	2,3	/	/	2,6

Pozn.: Σ udává vážený průměr ze čtyřbodové škály, kde 1 je nejvyšší důležitost, 4 nejnižší důležitost.

Pramen: TSS 84/2

du, věku a pohlaví, právě tak jako okolnost zda jde o pracovníka ve výrobě či mimo ni, fyzickou či duševní práci. Pokud jde o žádoucí stav, jsou výsledky obdobné (viz tabulka č. 3), přičemž se závislost na pracovních výsledcích jednotlivce i pracoviště a vzdělání ještě zvyrazňuje. Kromě vzdělání a pracovních výsledků je ještě přiznávána určitá oprávněnost diferenciací podle postavení v hierarchii řízení a podle výkonu společenských a politických funkcí. Ostatní dimenze nejsou významné. Porovnáme-li představy lidí o tom, jaká společnost je a jaká by z tohoto hlediska měla být, vidíme, že ve vědomí se prosazuje na jedné straně představa o posilování principu výkonu v životě lidí, na druhé straně pak představa o stále se zužující sféře determinant sociálního postavení, o žádoucím „odumírání“ sociálních dopadů dělby práce, vlivu sociálního původu, sociálních rozdílů mezi městem a venkovem, ženami a muži apod.

Jestliže při hodnocení dosažené úrovně rozlišuje společenské vědomí zhruba tři velké skupiny vlivů a determinant (12), které relativně nezávisle a s různou intenzitou ovlivňují společenské postavení jednotlivce — výkon a vzdělání, pozici v hierarchii řízení (a s tím spojenou angažovanost v politických a společenských funkcích), věk a pohlaví, příslušnost ke třídě a zapojení do společenské dělby práce, pak u žádoucího stavu se tato struktura dále zjednodušuje, a lze rozlišit pouze dvě skupiny determinant.

Uvedené výsledky představují ovšem spíše určitou interpretaci principu rovnosti a spravedlnosti než odraz reálného stavu. Rozdíly založené na pracovních výsledcích a v určité míře i na vzdělání a podílu na řízení jsou pokládány za společensky oprávněnější než ty, které jsou vázány na věk, bydlení ve městě či na venkově, práci ve výrobní či nevýrobní sféře. S tímto postojem souvisí například údaje a preferencích vzdělání dětí a koneckonců i objektivní údaje o přihláškách na střední a vysoké školy. Naproti tomu údaje o postojích k faktorům ovlivňujícím výši mzdy ukazují daleko složitější situaci. Vzdělání hraje v těchto konceptech menší roli než například fyzicky namáhavá práce, nebo dokonce věk a pohlaví. V samotném vědomí se tak projevuje řada rozporů.

Příznačné je, že pouze necelých 24 0/0 dotázaných z ČSR (na Slovensku 19,8 0/0) přikládá vzdělání velký význam v systému životních hodnot, zatímco téměř stejný počet osob (v ČSR 18,8 0/0, na Slovensku 25,2 0/0) mu nepřisuzuje téměř žádnou hodnotu. Hodnota vzdělání by měla být podstatně více akceptována, pokud by ve vědomí lidí měla skutečně výše zmíněný význam pro společenské uplatnění.

Ve struktuře navrhovaných i odhadovaných mezd (viz tabulka č. 4) výše mzdy sice rámcově koresponduje s předpokládaným průměrným vzděláním v posuzovaných profesích, hlubší analýza však ukazuje, že jak při posuzování (odhadu) skutečného stavu, tak při volbě optimální průměrné mzdy, lidé respektují zcela odlišná kritéria a hlediska. Výsledky faktorové analýzy i detailní rozbor konkrétních položek například ukázaly, že v myšlení lidí (a zcela oprávněně) je dosud hluboce zakotvena myšlenka vysokého oceňování těžké, namáhavé práce, spjaté s riziky, jejíž společenská užitečnost je mimo jakoukoli pochybnost(13).

Samostatnou skupinou jsou i typicky ženská povolání (reprezentovaná ve výzkumu učitelkou mateřské školy, učitelkou na základním stupni, prodavačkou apod.), pro něž — jak ukážeme — platí zcela specifická pravidla odhadu mezd, a to jak skutečných, tak navrhovaných a pokládaných za sociálně spravedlivé.

(12) Technicky jsou identifikovány faktorovou analýzou, jejíž výsledky jsou uvedeny v tabulce č. 3. Pro interpretaci mají význam absolutní hodnoty beta-vah. Hodnoty vyšší než (0,15) mají rozhodující vliv na interpretaci faktoru.

(13) Hornická práce je velmi vysoce ceněna všemi sociálními skupinami.

Tabulka 4. Přehledová tabulka platových diferenciací (čistý příjem) mezi socioprofesionálními skupinami (standardizace na průměr ze seznamu položek a absolutní hodnoty)*

	„správný“ příjem standardizace hrubý		„skutečný“ příjem standardizace hrubý		rozíl	„správný“ „skutečný“
zemědělský dělník	-1.7	2789	-2.6	2458	0.88	297.7
popelář	-2.3	2625	-2.0	2606	-0.39	12.4
nekvalifikovaný dělník	-4.1	2233	-3.7	2104	-0.41	110.1
zedník	-0.8	3001	-0.6	2999	-0.22	-15.1
kvalifikovaný dělník	-8.1	3147	-1.1	2851	0.87	282.9
horník	8.0	5145	7.5	5379	0.62	-242.3
mistr	+0.5	3326	-0.3	3054	0.93	264.0
pomocná kancelářská síla	-6.0	1786	-5.2	1686	-0.84	105.0
agronom	0.0	3210	-0.4	3055	0.45	141.8
úředník	-2.7	2555	-2.6	2408	-0.13	135.4
učitelka MŠ	-3.7	2323	-3.8	2074	0.10	243.8
učitel SŠ	-0.9	2988	-1.3	2782	0.38	178.3
ředitel podniku	5.4	4554	8.1	5652	-2.61	-1086.6
konstruktér	1.5	3619	0.4	3315	1.14	292.9
vědec	4.4	4334	3.6	4318	0.73	17.4
advokát	0.8	3441	1.4	3627	-0.60	-211.1
prodavačka	-4.2	2210	-4.3	1932	-0.10	267.4
zdravotní sestra OÚNZ	-3.8	2319	-3.7	2001	-0.06	206.9
primář nemocnice	7.1	4981	6.5	5143	0.70	-126.7
dirigent symfonického orchestru	2.4	3873	4.1	4049	-1.72	-630.7

*) Pro každého respondenta spočítány hodnoty Z — skóre příjmu jednotlivých socioprofesionálních skupin vzhledem k uvedeným příjmům u všech 20 položek (tj. jednotkou je směrodatná odchylka za danou baterii).

Pramen: Archiv výzkumu: *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti (1984)*.

Zvláštní skupinu tvoří i náročné intelektuální práce (vědce, advokáty, primáře, konstruktéry), profese spjaté s řízením na vysoké úrovni, resp. profese administrativní, spjaté s řízením a kontrolou (agronom, účetní apod.) a typicky dělnické profese. Pro všechna tato povolání platí jakoby modifikovaná pravidla určování mezd, která nejsou jednoduše převoditelná na předpokládanou vzdělanostní úroveň(14).

Podíváme-li se hlouběji na mzdy, připisované lidmi jednotlivým profesím, překvapí nás v první řadě opět nápadná podobnost mezi předpokládanou hierarchií(15) povolání podle reálných příjmů a tou, která je vytvořena na základě „ideálních“ mezd. Největší mzdy jsou přiznávány jak řediteli podniku, tak primáři i dalším představitelům náročných duševních profesí a horníkům, nejnižší příjmy pak kancelářským silám, prodavačkám, zdravotním sestrám a nekvalifikovaným dělnickým profesím. Velmi nízkého mzdového ocenění dosahují též učitelé a úřednické profese jako celek(16).

Určitá redistribuce příjmů, kterou respondenti provedli, nenarušila v zásadě

(14) Tyto skupiny se až na nepatrné výjimky prosazují jak při odhadu skutečných mezd, tak individuálních příjmů.

(15) Respondenti měli uvést, jaký průměrný příjem v daném povolání existuje a jaký by měl být, aby plně respektoval náročnost a společenskou užitečnost této práce.

(16) Princip rozhodujícího vlivu vzdělání je tak popřen jak na špičce této pomyslné pyramidy, kde hornická práce nutně nevyžaduje vysokou kvalifikaci, tak na jejím spodku, kde se naopak vyskytuje řada profesí (i s kontrolní a řídicí funkcí), které naopak vysokou kvalifikaci vyžadují (zdravotní sestra, učitel).

strukturu mezd, i když některé přesuny jsou dosti výrazné. Týká se to především platu ředitele podniku, kde rozdíl odhadnutého reálného a „ideálního“ příjmu je 1 086,6 Kčs (ve smyslu snížení mzdy), dirigenta symfonického orchestru (snížení o celých 630 Kčs), u advokáta (o 211 Kčs) a horníka (o 242 Kčs). Pohyby směrem nahoru vedoucí ke zvýšení průměrné mzdy jsou méně výrazné, zato se prosazují téměř rovnoměrně v celém spektru. Výraznější odchylky jsou u kvalifikovaného dělníka (zvýšení o 283 Kčs), u mistra (zvýšení o 264 Kčs), zemědělského dělníka (o 267 Kčs), konstruktéra (o 292 Kčs), prodavačky (o 267 Kčs). I z hlediska distribuce těchto „zvýšení“ nemůžeme tedy hovořit o tom, že by výrazněji respektovaly kvalifikační princip. Naopak u řady vysoce kvalifikovaných a náročných profesí dochází dokonce k prudkému poklesu a celkově se snižuje rozdíl mezi profesí s požadavkem vysoké kvalifikace a relativně rutinními profesemi.

V mnoha případech lze dokonce říci, že realizace navržených změn by dále posílila některé negativní stránky stávající mzdové diferenciace. Například by zůstal zachován a ještě by se prohloubil rozpor mezi odměňováním kvalifikovaných dělníků a mistrů, zdravotních sester a vysoce kvalifikovaných lékařů, mezi nižšími řídicími kádry v průmyslu a vedoucími kádry. Obecně se pak zužuje spektrum mzdové diferenciace, neboť pořadovaný nárůst mezd je u profesí s nižšími příjmy obecně vyšší než u profesí s vyššími příjmy, u nichž kromě toho dochází často ještě k návrhům na pokles mezd.

Přes akcent na zvyšování úlohy vzdělání a výkonu, prosazující se v obecné rovině, můžeme proto při řešení praktických problémů pozorovat u lidí spíše tendenci k nivelizaci, ke stírání rozdílů mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, k tlaku na snížení mezd řídicím pracovníkům, k celkovému snižování mzdového rozpětí⁽¹⁷⁾. Mzdová diferenciace je u nás jedna z nejnižších jak v RVHP, tak ve světovém měřítku. Jak odhad stávající struktury mezd, tak (a zejména) jejich navrhovaná struktura však nivelizaci ještě zvyšují. Polovina dotázaných vystačila pro odhad skutečných platů s rozpětím do 4.500 Kčs a pro určení „ideálních“ platů dokonce s rozpětím do 3.500 Kčs. Nejnižší odhadnutá skutečná i navržená mzda byla v ČSR 1.200 Kčs, nejvyšší skutečná 9.000 Kčs, navržená 7.950 Kčs. Na Slovensku je rozpětí sice poněkud větší, odhady pro jednotlivé profese jsou však většinou nižší než v ČSR.

Lidé sice pečlivě odměřují „kolik peněz“ a „komu“, pocítují tedy nutnost odměňovat práci diferencovaně (zároveň i vědí, že různé profese mají odlišný a často i značně rozdílný příjem). Odstupňování však vyjadřují nikoli v 500 Kčs či 1000 Kčs, ale ve 100 Kčs a někdy i v desetikorunách, přičemž — jak dále ukážeme — ani nepředpokládají, že by tyto úpravy měly a mohly mít nějaký výraznější dopad na diferenciaci životní úrovně a sociálního postavení⁽¹⁸⁾.

Śvědčí o tom především skutečnost, že odhadování reálných i stanovení „ideálních“ platů se u značného počtu případů pohybuje jak pod hranicí dnešního

(17) Jde o průměry dolního, resp. horního rozpětí.

(18) Stažení rozdílů mezi profesemi by teoreticky mohlo otevírat prostor pro otevření diferenciačních útluk „podle skutečného výkonu“, nezávislého na profesi a vzdělání. Tomu však odporuje jak nevykrytalizovanost kritérií výkonu, tak velmi málo diferencované hodnocení pracovníků ze strany mistrů a řídicích pracovníků vůbec. Především však o tom svědčí reálná praxe prémiování, která tenduje k rozdělování prémie nezávisle na diferencovaném podílu na pracovních výsledcích. Nicméně z hlediska budování teorie intenzifikačních procesů je třeba zdůraznit, že vzrůstající mzdová diferenciace mezi profesemi s odlišnými nároky na vzdělání a kvalifikaci není ještě zárukou skutečné funkční, „výchovné“ diferenciace, neboť může vyjadřovat pouze nahrazení jedné na výkonu nezávislých charakteristik, vzděláním—proměnou, která je na rozdíl od výkonu dobře administrativně kontrolovatelná.

průměrného příjmu, tak i toho, který sami respondenti pokládají za přiměřený k dosažení dobré životní úrovně (pro jednotlivce, resp. domácnost).

Vydeme-li z odhadu nutného příjmu 2.416 Kčs pro jednotlivce(19), pak pod touto „sociální normou“ zůstávají odhadnuté reálné příjmy nekvalifikovaných dělníků, pomocných kancelářských sil, prodavaček, zdravotních sester, učitelek MŠ, úředníků, ale i „ideální platy“ nekvalifikovaných dělníků, prodavaček, zdravotních sester, učitelek MŠ, pomocných kancelářských sil, tedy většiny masových ženských povolání. Při „ostré normě“ 3.230 Kčs (20) se pod limit dostává odhadnutá reálná i „ideální“ průměrná mzda naprosté většiny běžných povolání a jen profese horníka, ředitele podniku, konstruktéra, advokáta, vědce, primáře a dirigenta symfonického orchestru by zaručovala sama o sobě dobrou životní úroveň. Pro většinu profesí (s výjimkou těch nejlépe placených) by ani kumulace dvou analogických platů nezajišťovala podle názoru respondentů dobrou životní úroveň čtyřčlenné rodiny.

Tyto úvahy naznačují metodické limity použité techniky analýzy i skutečnost, že běžné vědomí není zatím příliš schopno analyzovat ani ty ekonomické mechanismy, které se života lidí bezprostředně dotýkají. Jestliže můžeme přiznat určitou racionalitu odhadům životních nákladů, mzda většiny profesí je naopak značně nekvalifikovaným odhadem, do něhož se spíše promítají latentní postoje lidí než skutečné, ekonomickými znalostmi podložené úvahy. Jsou ovšem zajímavé, neboť dokumentují, jak dalece je dosud běžné vědomí pod tlakem značně rovnostářských představ o odměňování a tvorbě životní úrovně, které spíše než se mzdou kalkulují s dodatečnými příjmy — rozšiřováním počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti, redukcí potřeb, samozásobitelstvím a zvyšováním rozsahu domácí nezespolečenštěné práce(21). Zvlášť výrazná je zřejmě ve vědomí lidí představa, že ženská mzda je jen doplňkem hlavního příjmu domácnosti, i předpoklad, že životní úroveň domácnosti se vytváří kumulací řady nižších příjmů, podložených často jen průměrným, nebo dokonce podprůměrným pracovním výkonem.

To jsou pochopitelně představy, které jsou v rozporu s principy intenzifikace národního hospodářství a každý pokus o prosazení výraznější mzdové soustavy ve smyslu posílení principu odměňování podle práce s nimi musí vážně počítat. Přestože tedy princip zásluhovosti je v obecné rovině lidmi akceptován, v aplikaci na konkrétní životní situace není zatím příliš brán v úvahu.

Od realizace těchto výzkumů uplynula již určitá doba, a je nesporné, že problémům intenzifikace národního hospodářství i otázkám urychlování společenského rozvoje se věnuje stále více pozornosti i ve stranické a politicko-výchovné práci. To se nepochybně pozitivně promítá i do vědomí lidí. Jestliže na počátku

(19) Ten byl odhadnut v průměru vysoce pro jednotlivce (na 3.229 Kčs), poměrně realisticky pro čtyřčlennou domácnost se dvěma dětmi (na 6.440 Kčs). Za základ zde bereme upravený odhad, spočtený podle vzorce $RO = \frac{1}{2} \left(\frac{OD}{4} + OJ \right)$, kde RO je realistický odhad příjmu jednotlivce, OD je odhad pro čtyřčlennou domácnost, OJ je odhad pro jednotlivce. RO odpovídá v průměru hodnotě 2.416 Kčs.

(20) Za „ostrou normu“ byl pokládán průměr z odhadu příjmů pro jednotlivce. Pokládáme za nutné zdůraznit, že ve všech těchto výpočtech se pohybujeme pouze v rámci údajů poskytnutých respondenty. Jde tedy o určitý druh postojů, nikoli o objektivní výsledky sociologických či ekonomických analýz, ani o expertizní odhady.

(21) Tomu ostatně odpovídá i vysoké ocenění jak položky „umět si doma vše udělat a opravit“ (60 % dotázaných v ČSR ji pokládá za velmi významnou), tak položky „žít skromně a šetrně“ (52,6 % dotázaných). Na Slovensku je počet těchto osob poněkud nižší, avšak i tak výrazný (51 %, resp. 48,7 %), přičemž i zde jsou počty osob, odmítajících tyto hodnoty, nepatrné (nepřesahují 5 %).

osmdesátých let můžeme hovořit o určité rozpornosti postojů lidí, kteří na jedné straně akcentují řadu principů intenzivního rozvoje (především princip společenského postavení úměrného dosaženým výsledkům individuálním i společenským), aby je „vzápětí popřeli“ akcentem na rovnostářství. V současné době je zřejmě konzistence těchto postojů daleko vyšší a vědomí nutnosti posílení intenzivních faktorů ve společenském rozvoji nachází stále větší pozitivní ohlas ve všech třídách a vrstvách společnosti. Jde však v každém případě o dlouhodobější proces, který by měl být i více sociologicky zkoumán.

Literatura

- Andropov, J.: *Učení K. Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Praha, Svoboda 1983.
- Gorbačov, M.: *Politická zpráva předsednictva ÚV KSSS přednesená na XXVII. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1986.
- Charvát, F. a kol.: *Charakteristika stavu a vývoje sociálně třídní struktury naší společnosti. Teoreticko-analytický podklad*. I. a II. díl. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Illner, M. — Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *Metodické pojetí výzkumu „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy sběru dat*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Kaigl, V.: *Charakter ekonomických zákonů a jejich využívání v období přechodu k socialismu v Československu*. Praha, Orbis 1953.
- Linhart, J. — Vodáková, A.: *K problematice hodnotových orientací obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ÚFS SAV 1968.
- Linhart, J. a kol.: *Závěrečná zpráva z výzkumu „Způsob života pražských průmyslových dělníků“*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Marx, K. — Engels, B.: *Dopisy z let 1870–1874, Spisy, sv. 33*. Praha, Svoboda 1971.
- Matějů, M. — Linhart, J. a kol.: *Sociokulturní analýza okresu Břeclav*. Praha, FFUK 1983.
- Prameny:
- Archivy výzkumů: *Způsob života pražských průmyslových dělníků*. Praha, ÚFS ČSAV 1979–1985.
- Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1983–1986.